

A KÖZÉP-EURÓPAI HUMANIZMUS ÁLMA

Trianon után Közép-Európa szétszabdalt térség lett, amelyben hangadó politikai személyiségek elképzelése szerint magyar kulturális fölénynek kellett volna érvényre jutnia, míg az irodalom és a művészetek felelősségtől áthatott képviselői termékeny párbeszéd megvalósítására törekedtek, melynek során az a térségben élő kis népek megismerhetik egymás értékeit, s ez által enyhülnek a kölcsönös ellentétek, amelyek egy részét az európai nagyhatalmak gerjesztették.

A szellemi zűrzavarban, a nemzetet ért súlyos sokk után előbb rendet kellett teremteni. Az irodalomban ez formaváltást jelentett, a szürrealizmus bizonytalanságából az egyszerűbb formákhoz, áttekinthető lineáris időkezeléshez történő visszatérést. „A háború utáni esztendők meghasonlott lelkű és kaotikus formátlanságban vergődő költői világában az első kristályosodási pontot jelentette Erdélyi merész egyszerűsége és naiv tisztasága. A szabadvers legféltelenebb korában a népköltészet leggyermetegebb kötött formához tért vissza. Primitív, de biztos utat mutatott neki e bomló, bomlasztó korban a népköltészet példaadása. A kerekesség, zártság, tömörség formaigényét a népdalok biztos szerkezeteiben ismerte meg.”

Akinek e pontos jellemzést köszönhetjük, Szegi Pál, az összehasonlító művészetszemlélet jelentékeny képviselője volt a két világháború között, emellett a *Pesti Hírlap Vasárnapját* szerkesztette, s tette a kor legszínvonalasabb magazinjává. Szegi – mint ezt *Játék és lelkiismeret* című, válogatott írásait tartalmazó kötete is bizonyítja (Argumentum kiadó) – alaposan ismerte a kor európai irodalmát, a szürrealistáktól, elsősorban Apollinairetől fordított is, de érzékelte korának azt a törekvését, amely az új klasszicizmus, tehát egyfajta belső és külső rend felé mutatott. Egyik remek, Szabó Lőrinc költészetéről írt tanulmányában azt a folyamatot ábrázolja, amelynek során az életműben – a kor magyar lírájában is – létre jön „a gondolati tisztaság békéje és harmóniája”. József Attiláról szólva is nagy nyomatékkal hangsúlyozta a költőnek azt a törekvését, amelynek során az indulat „sötét áradását” egy „magasabb

Rend részévé tette”, s ezzel a költészet „örökérvényű, klasszikus elvét” valósította meg.

A rend és a tisztán látás segíthetett ahhoz, hogy a szellem legkiválóbbjai indulatok és előfeltevések nélkül tekinthessenek szűkebb hazájukra és a vele azonos fejlődés állomásait megjáró Közép-Európára, a humanizmusnak arra a sajátos hagyományvilágára, amely e térséget jellemezte, telítette egyedi értékekkel. Nem elvágva azokat a szálakat, amelyek a magyarságot Nyugat-Európa-hoz kötötték, nem tagadva a kereszténységet, inkább nyitottsága szellemében. A múlt század harmincas éveiben folyóiratok, szellemi műhelyek egész sora fáradozott e szellemiség programmá tételén. Itt és most az 1934 és 1939 között tíz füzetet megért *Apollóról* illendő részletesebben szólni, hiszen facsimile kiadását nem jelentette meg az Argumentum kiadó, megfejelve egy bibliográfiával, amely a folyóirat szerkesztője, Gál István életműve leírását tartalmazza.

1930 fordulópontot jelentett a magyar szellemi életben. A Trianon utáni évtized során felnövekedett fiatalok fokozott érdeklődéssel figyelték a szomszédos népek fejlődését és rokon törekvéseit. Mind többen hangsúlyozták, hogy intenzívvé kellene tenni a Közép-Európa-kutatást, s ezzel párhuzamosan szélesíteni kellene a személyes kapcsolatokat is. Kibontakozott egy Kelet-Európai Intézet megszervezésének terve. Németh László azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a *Válaszban* külön rovatot indíttat Közép-Európa címmel, s arra is vállalkozott, hogy a témába illő szakdolgozatokat és disszertációkat szerkeszti, sőt egyszemélyes folyóiratát, a *Tanút* hasonló szellemben bővítette volna egy Közép-Európával foglalkozó résszel. Ennek segédszerkesztője lett volna Gál István, aki ekkorra már sokat utazott a térségben és sok barátot szerzett. Gyűltek a kéziratok, s végül új folyóirat született. Címét Kerényi Károly tanulmányának címválasztása (*Halhatatlanság és Apolló-vallás*) ösztönözte. A közép-európai humanizmus gyakorlatias eszményét Bóka László ekképp összegezte:

„A középeurópai humanizmus [írtuk zászlónkra], az alkalmazott, gyakorlati humanizmus. Szóval nemcsak filológiai módon akarjuk kutatni a múltban, hanem a humanizmus mai középeurópai értelmét keressük. Hogy ez így van, az bizonyos mértékben a magyar élet romantikus voltának reakciója. Mert a romantika merev és erőszakos dogma, igazi hagyományok nélkül, a humanizmus viszont értékes emberi hagyományok összessége, mindenféle dogma nélkül. Ennek a humanizmusnak tudományos és irodalmi jelentőségéről nem is kell külön beszélni. Giordano

Bruno, Erasmus és az Erzsébet-kori angol irodalom mutatja, mit jelent humanisztikus módon írni. A közép-európai népek szellemi egysége egyedül a humanizmus korában volt meg, amikor Krakkó, Prága, Esztergom, Buda, Bécs és így tovább minden kultúrcentrum, eleven érintkezést tartott fenn egymással, ugyanakkor pedig a nyugati humanizmussal is erős kapcsolatot teremtettek ennek a Középeurópának a tudósai is írói. Ez a középeurópai humanizmus egységes, történeti hagyománya. Ez a humanizmus ma felettebb aktuális, mert a politikát megkerülve, érintkezési alapot jelent a középeurópai népek egymáshoz való közeledésének.” (Bóka László: *Az „Apollo” Apollója*)

Volt ebben az elképzelésben némi naivitás, mint ahogy Kerényi Károlyéban is, amikor azt hirdette, hogy a szellem világában el lehet érni a Boldogok Szigetét. Nyilvánvaló, hogy a romantikát nem lehet kiiktatni a fejlődésből, s az is kérdés, igaz-e, hogy „merev és erőszakos dogma”. Ám Bókának az a gondolata, hogy az egységesülő közép-európai szellemiség képviselői Nyugat-Európa humanistáival is kapcsolatban álltak, azt jelképezte, hogy ott és akkor, Hitler hatalomba kerülése és Sztálin diktatórikus egyeduralmának megerősödése idején a szellemi koncentráció inkább szolgálja a humanizmus eszményét, mint a politika tünékeny jelszavai. Egymás kultúrájának megismerésétől nem csak azt remélték, hogy visszaállítható a hajdani egység, hanem azt is, hogy a körülötte egyre erősebb barbarizmussal szemben „a legnemesebb európai eszmék” menedéke lehet. E törekvései természetesen csak akkor lehettek eredményesek, ha visszhangra találnak szomszédaink értelmiségében, s nemcsak az ottani magyar kisebbség köreiben. Kétségtelen, hogy ilyen visszhang, ha nem átütő erejű is, de támadt László Dezső a *Pásztortűz*-ben örömmel számolhatott be arról, hogy az Apolló figyelmet keltett cseh tudósok, román írók körében, egy fiatal szerb tudós az új humanizmusról írt könyvet, Bulgáriában ugyancsak *Apolló* címmel indítottak folyóiratot a fiatalok, egyedül Szlovákiában keltettek aggodalmat célkitűzései. Ám ugyanő arra is figyelmeztetett, hogy az *Apolló* körének elképzeléseire igazán csak a rokon hagyományú cseh értelmiség rezonálhat, a szlovákokkal, románokkal és a szerbekkel szerényebbek a kapcsolatteremtés lehetőségei ...ezek felé a népek felé a népi szellem rokon, teremtő alkatának és a közös gazdasági érdekeknek felmutatásával lehetne közeledni.”

Naivitásról szóltam. Hát nem naiv öntudattal írta-e Bóka László *Itt ország épül* című versét az *Apolló* harmadik füzetében? Nem volt naivitás

azt képzelni, hogy a kis népek remélt összefogása mentheti meg Európát a romlástól? Ugyanekkor e költeményben valami szorongató előrelátás is megnyilatkozik: mintha az érzékeny idegrendszerű lírikus megsejtette volna a földrész hamarosan bekövetkező, gyászos jövőjét:

I.

*Az egész az én vezényszavamra!
Vigyázz! Puskával tisztelegj!
Európa, jobbra nézz!
Keletre mereszd mos szemrebbenés nélkül gyilkos szemed
egy perc múlva talán már más vezényszavára
lőni fogsz
biztos és galád kezeddél,
de most még jobbra nézz,
csodát láthatsz talán utolszor itt;
a jövődönnek most utolsó
mentséghozó várát*

Európa minort

*magyarok, csehek, oláhok, szerbek, horvátok, bolgárok,
örmények s görögök hazáját, mely neveztetett valamikor
a népek országútjának,
melyen kelet sétál nyugatnak és nyugat keletnek,
a felkelő nap is csókolta meg
lenyugvó önmagát;
a tegnap és a holnap itt gyúlt szerelemre
s itt fogant meg az isteni gyermek, a
holnapután.*

*Európa jobbra nézz, ez az a föld, ahol
fiatal fejeket egy láz tüzel most,
ahol megfogant a jövőd
és vemhes éjszakákon
fölnyögnek a lidérces álmok;
itt van születőben az új világ.*

*Ide kell nézned, hogy be tudd állítani gyilkos
ágyúdat, mert élni fogsz, ha látod, hogyan adja a közös
sors egymás kezébe itt a kezeket,
ha meghallod itt a paraszt jaját,
gyilkolni fogsz galádul itt,
mint annyiszor, mint mindig ott, ahol kinyílt
az emberség virága
és nehéz harckocsikkal taposod ezer esztendők véréből
felszökkenő sarjú termésünk gyenge zsenge szálát.
Itt vérben, vasban ládd, kovácsolódik az ifjúság,
mely tudja jól, hogy hol hajlik nyugatnak;
itt élet indul most a nap alatt,
felvágják a szellemnek lecsapott sorompóit,
mindenki tud a másikról s a vámon
rebben szemekkel áll a durva ör,
dadogva mondja tétován: passzirt!*

II.

*Rakjad országgal talpkövét, a tiszta
erkölcs fehér tömbjét, lelkedből véssed; –
nem költő, mesterember! Rongy stilszta!
Hazád veled nő, emeli növésed.*

*Messzebbre nézz, lélekszerint nemes,
itt ország épül, hol karámok égnek,
ha nem tudod, hallgass, betűt ne vess!
Itt éposz zendül, vége a meséknek.*

*Országot épít, ki lelke szavát
tiszta ritmussal adja át a dalnak.
Ne házat építs! Építsd fel hazád.
Emberség házat: Első Birodalmat.*

Az *Apolló* köre számára modellértékű volt Bartók Béla tevékenysége. A lap „Közép Európája [...] azonos Bartók Béla Kelet-Európa koncepciójával – olvassuk Révész András *Bartók Béla útja* című tanulmányának szerkesztői jegyzetében – Mai szellemi életünkben egyébként sem

választhatunk külön példaképet Bartók Bélánál, aki egyszerre a legfontosabb európai, közép-európai és magyar személyiség, embernek-művésznek egyaránt.”

Bartók tevékenysége és művészete azt jelképezte, hogy a bizonytalan és kétes értelmű szavakon túl van egy olyan terület, amelyen megvalósulhat az egység, a zene és a közös hagyomány megteremti azt az emberi tartalmakban gazdag érzésvilágot, amelynek elérése ideálja volt a lap munkatársainak. A zenében látták megvalósulni a plátói rendet s a jóhoz, széphez, igazsághoz vezérlő utat. A cél messzinek mutatkozott, de elérésének módját Bartók és Kodály működése mutatta számukra. Egyben azt a lehetőséget is felvillantotta, amely a népi és a magas kultúra szintézisét eredményezhette.

Sokféle nézőpontból közelítettek az *Apolló* munkatársai a humanizmus mibenlétének tisztázása felé. Könyvnyi terjedelmű tanulmányt szentelt Faragó László a Harmadik Birodalom „harmadik humanizmusának”. Az ő humanizmus-értelmezése szerint korról-korra tudatosan élesztik újra a görög (teremtő) és római (közvetítő) hagyományt, amelyet az új idők új elképzelései szerint értelmeznek. Meglátása szerint a görög szellemiség újra értelmezésére tett kísérletet az az „új humanizmus”, amely a Harmadik Birodalom ideológiájának egyik, ha nem a legfontosabb eleme lett. Ha elhatárolta is magát a politikumtól, a mai olvasóban erős kétség ébred, vajon a Harmadik Birodalommal kapcsolatban lehetséges volt-e ott és akkor humanizmust emlegetni, még ha teoretikusai előzményeiket keresve esetenként Stefan George körének szellemiségére hivatkoztak is. George valóban a szépség kultuszába menekült a racionalizmus, a naturalizmus és a technika fejlődése elől, s ezért választott olyan nyelvet, amely a tudományos és racionális számára ismeretlen. Ám a szépség birodalmának felkent papja vajon miként tekintett volna azokra, akik lábbal tiporták a kultúra minden olyan termékét, amelyet nem árják teremtettek? Szép életnek gondolta volna az erőszakon, brutalitáson alapuló embertelenséget? George és köre egy német emberideál megteremtésének lehetőségét kereste, de mihelyt az ideálok ideológiává válnak, intézményesülnek és erőszakszervezetek valósítják meg őket, elveszítik vonzásukat, és létrehozóik szándékával ellentétesen működnek. Nem véletlen, hogy az Apolló köre számára az volt az egyik legfontosabb probléma, miképp lehet a gyakorlatias humanizmust elszakítani az intézményesülés veszélyeitől. Ebben a velük rokonszenvező Szekfű Gyula elképzelése és történet szemlélete volt egyik példájuk.

Szekfű szintézisre törekedve egységben láttatta a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális folyamatokat, mert ezek egy lelki központból hatnak. A *Magyar Történet* előszavában írta: „...a megfoghatatlanok, a lelkiek azok, melyek primer voltukban minden egyebet irányítanak, mindennek megadják a mértékét”.

1936 júniusában a Nemzetek Szövetsége Szellemi Együtműködés Bizottságának budapesti megbeszélésén Thomas Mann is felszólalt. Előadásának szövegét az *Apollónak* engedte át, s a lap Faragó László fordításában *Európa és a humanizmus* címmel közölte (1936. II. 177–179.) A köztisztviselőben álló német író tömören igyekezett rávilágítani arra, hogy a humanizmus miképp formálhatja át az egyén életét és a közéletet. Tette ezt a német nép és a nyugati műveltség öntudatos képviselőjeként. Beszédének félelmetes háttéréül szolgáltak szülőhazája egyre gyászosabb eseményei, amelyeket semmiképp sem lehetett az európai humanizmus hagyományaihoz kötni.

Thomas Mann a humanizmust a jóért és az igazságért áldozatot is vállaló ember magatartásaként értelmezte, a fanatizmus ellentétéként, amely mentes a tudálékosságtól és nem filológia. „A humanizmus sokkal inkább érzület, szellemi forma, emberi hangulat, mely igazságosságot, szabadságot, tudást, türelmet, szelídséget és vidámságot jelent; ezek mellett pedig még kételyt – nem önmagáért, hanem az igazság szolgálatában, szeretettel teli fáradozást az igazságért, mely többet ér birtokának hiú látszatánál”. A humanistáknak abban a korban – mondta – hitvallóknak kell lenniük, készen arra, hogy az emberi szellemi becsületéért hősi esen helyt álljanak és meggyőződésük mellett halálukig kitartsanak. Európa szellemisége szorosán összekapcsolódott a humanizmussal. „Ez az Európa [...] csak akkor fog megvalósulni, ha a humanizmus felfedezi férfiasságát, és ama felismerés értelmében jár el, hogy a szabadság sohasem lehet halálos ellenségeinek és gyilkosainak szabadosságává.”

Ez az új humanizmus igazi értelme, amelyet a budapesti megbeszélésekről ugyancsak az *Apollónban* beszámoló Márai Sándor is sajátjának érzett és fogadott el, bár jogos kétségeit sem hallgatta el: „Az író, a gondolkodós tehetetlen a valósággal szemben, a humanizmus szentelt vize nyomtalanul leperreg a pogány koponyákról, a világ egy új barbárság diadalmenetére készül. A humanisták szándéka kegyes és jámbor szándék, az értekezlet emelkedett szellemű papolás – gondolja a szorongatott kortárs. A beszédek szándéka elillan a levegőben; belevész a mustárgáz fojtogató gőzébe. A valóság süket és diadalmas, hiába beszélünk neki latinul és görögül”.

Való igaz, a szellem embere tehetetlen az erőszakkal szemben, jelképeit rendszerint eltapossák a tankok. Mégsem szabad lebecsülni e jelképeket, írta Márai. „A humanisták nem tehetnek mást, mint időnként makacs következetességgel megszólaltatni a lelkiismeretet, az értelem és a szolidaritás szavát, a humanista megtette kötelességét, – s ez a kötelességteljesítés lehet olyan hősiesség, igen veszedelmes is, mint a kézítása az idő bariádjain, – ha megmarad hűségese az emberiség és a műveltség eszményeihez.” Első olvasatra talán kicsit „máraisnak” vélhetjük az itt elmondottakat, de ha arra gondolunk, mekkora hévvel irtották a diktatúrák független szellem és a nagy emberi célok elkötelezett híveit és megvallóit, igazat adhatunk Márainak: humanistának lenni – veszélyes is lehet.

Az *Apolló* körének kettős feladattal kellett megbirkóznia. Egyrészt feltámasztani az antik humanizmus legfontosabb képviselőit, akik valamiképp a magyar kultúra hagyományvilágába is betagozódtak, másrészt megtalálni a humanista eszméket a gyakorlati életbe plántálókat, kiknek működése a közép-európai humanizmust megvalósítani vágyók számára is példa lehet. A magyar kultúra hagyományvilágába tartozó Horatius életművén ilyen szemmel tekintett végig ezekben az években. Kerényi Károly, Vergiliust Trencsényi Waldapfel Imre idézte az *Apolló*-ban, hogy később egy tervezett, határokat átívelő békeantológia tervéből megteremtse a *Pásztori magyar Vergiliust*, a sokat emlegetett *Horatius noster* párjaként, hogy az eclogáit író Vergilius mily sokat jelentett a kortárs magyar líra számára, annak igazolásául elegendő Radnóti Miklós költészetének utolsó szakaszára, mint a humanista hősiesség, eszményeihez a halálig hű kiállításának megvalósulására hivatkoznunk.

A gyakorlatias humanizmus tisztázására kitűnő alkalmat adott Erasmus 400. halálévfordulója. Az *Apolló*-ban Thienemann Tivadar írt róla tanulmányt, de a humanitas Erasmiana fogalmát más lapok is feltámasztották. Thienemann szerint Erasmus „szigetember” volt egy olyan korban, amikor az egyén nem érezte fontosnak az individuum szabadságát. Neki nem volt családja, otthona, hazája sem, Európa államaiban többet tartózkodott, mint Hollandiában. Független maradt, mégis a hasonlóan gondolkodók vezére lett, a kevesek szószólója, s ezért is hivatkoztak rá szívesen az *Apolló* körében. A szellemi Európa vallotta mestérének és útmutatójának, hiszen megmutatta, mekkora a szabadság és függetlenség értéke, a romboló korszakban való fölülemelkedés hitele.

Erasmusról, mint Közép-Európa lehetséges útmutatójáról emlékezett meg Bóka László *Az értelem dicsérete* címmel, felfedezve bölcs figyelmét e

társaság iránt, s azt a figyelmeztetését, hogy terméketlen teológiai viták helyett inkább az akkori barbár hódító, a török ellen kellene egyesíteni az erőket. Némi időszerűséggel, analógiás értelemben írta Bóka: „A török veszedelem elsősorban közép-európai veszedelem volt s orvossága a közép-európai népek kulturális, és gazdasági egysége lehetett volna csak.” Cs. Szabó László esszéjében (*Egy óra Erasmusnál*) ugyancsak egy európai méretekben gondolkodó időszerűsített képmása sejlik föl, aki még hitt az ember és a népek küldetésében, s akinek nagy szerepe lehetne abban, hogy felrázza Nyugat-Európa jóllakott, mozdulni sem merő népeit, melyek közömbösen szemlélik, hogyan hódít az antihumánus szellemiség. Hová lett már a weimári szellem? – kérdezte Káldor György *Weimar emlékezetét* idézve. Mi történt a szabadság, a béke és a polgári haladás nemes jelszavaival? „A legújabb német történelmében ismét a ki nem élt pubertás, az erőszakos nevetés szelleme lángol föl – válaszolta – Elfojtásai gyöngék, szublimálásai öncsalások. A pszichózis, amely időnként e beteg szellemben kitör, veszélyezteti önmagát és Európát.”

Babits Mihály *A humanizmus és korunk* kapcsolatát elemezve nagyon fontos gondolatot vetett fel az *Apollóban*. Szerinte a humanizmus „mindig olyankor jelentkezik mozgalom és szekta gyanánt, ha az emberiség szellemi hagyományának valamely részét (vagy az egészet) feledés vagy pusztulás veszélye fenyegeti. A mai humanistának épp annyi oka van féltetni a keresztény örökséget, mint az antikot.” Aggodalommal jegyezte meg, hogy az európai kultúra szétszakadóban van. Gogolák Lajos alighanem a lényegre tapintott, amikor Babits európai irodalomtörténetében annak megnyilvánulását érzékelte, hogy a magyar humanista egy lassan távolodó nagy eszmény csodálatos képét alkotta meg a „hervadó Európában”. De érdekli-e még ez a kép Európát? Nem viszonzatlan szerelem dokumentuma-e Babits műve? „Az értő fül a szép és okos sorok mögül már előhallja a halál sejtelmeit, és mégis ott érezzük a könyv lapjain a nagy korok teli napsütését; de ugyan őszi már ez a napfény, és nem az érlelés jutott neki, hanem inkább az emlékezés.” (*Babits Mihály magyar szerepe és az európai irodalom.*)

Európa sötétülő égboltjának kifejező metaforája Thomas Mann előadásától kezdve az *Apolló* szinte mindegyik e tárgykörben íródott tanulmányában megjelenik, s a humanizmus átfogó eszménye újbóli megvalósításának vágyképe egyre inkább a magányos humanisták helytállására korlátozódott. „Ma ugyan a szellem előtt sincsenek végső célok és elvek,

– írta Puskás Lajos *Európai humanitás* címmel – hanem csak átmenetiek, de a humanitás feladata mégis, hogy a halálos sötétséggel a végsőkig, még a győzelem leghalványabb reménye nélkül is, áldozatok, élet és halál árán is küzdjön, folyvást, szakadatlanul.”

Vajon miféle alternatívát kínál a világ a veszélyeztetett európai humanizmus helyett? A választ igen fontosnak érezte az *Apolló* köre. Talán az Amerikai Egyesült Államok lehetne az öreg földrész megmentője, friss és alkotó szellemmel feltöltője? A háború felé tartva mind több felelős gondolkodó vetett számot e kérdéssel. Ravasz László például élesen elítélte a marxizmust, kikelt a német diktatúra antiszemitizmusa és gyűlölet-politikája ellen, de nem volt jó szava az „amerikai plutokráciáról” sem (*Legyen világosság!*, 1938). S vigasztalan képét rajzolta az amerikai humanizmusnak Reményi József is az *Apolló* számára Cleve-landból küldött tanulmányában. Az amerikai életforma, a büszkén emlegetett demokrácia akkor is nosztalgiát keltett Európában. Ám Reményi helyzetértékelése, amely az *Apolló* VII. füzetében jelent meg *Amerikai humanizmus* címmel, cáfolata volt e reményeknek. S az azóta beáramló „amerikanizmus” máig sok jelét mutatja a hagyományos humanista szemlélet és életforma tagadásának, s mintha mai története folytatása volna a Reményi által leírtaknak. Igaz, az amerikai humanizmusnak nincsenek különösebb hagyományai, a beszámoló szerzője is csak Emersonra és William James filozófájának néhány gondolatára utalhatott, amelyekben olyan „korszerű” és „időtlen” gondolatok bukkantak föl, „amelyekből a tiszta és felelősségteljes gondolkodás tragikus kiváltására lehet következtetni”. A mértéktelenség hazájában is voltak olyanok, akik szigetre menekülnek, s ott a szellem jegyében alakítják életüket, ám a húszas évek Amerikáját mégis a „lélek Waterloojának” nevezte Reményi. A humanizmus összegző antológiáját a *Humanism in Americát* rögtön követte ironikus és elutasító kritikája, a *The Critique of Humanism*, amelynek szerzői „idejét múlta félbölcseknek” és érzelmileg meddő „impotenseknek” nevezték a humanizmus szószólóit. Tovább romlottak a humanisták pozíciói a gazdasági világválság után, s ebben maguk is hibásak voltak: „kissé fagyos humanizmus ez, olykor majdnem aggszűszerű, az amerikai humanisták együttesében túl sok melódia komoly és komor”, túlteng bennük az értelmi gőg és az irónia.

Milyennek mutatja Reményi József az amerikai életformát és gondolkodást? Érdemes kicsit részletesebben idézni, hiszen elfogulatlan, a helyzetet kitűnően ismerő író helyzetrajza:

„Ha az amerikai életet a maga látható mivoltában ítéljük meg, ha arra gondolunk, hogy az itteni füstös és lármás úton szüntelenül rohannak a leverő érzéketlenségek, akkor a kérdés megokoltnak tetszik: A tivornyázó tőke országában ugyan micsoda szerepe lehet a lelket kérő emberi vágyak és értelemnek? Temérdek itt a lelki Justizmord, a tréfásan felfogott közöny, a feslett ostobaság garázdálkodása. A száznegyven millió főből álló heterogén ország a demokrácia szellemével visszaélt erejét túl gyakran elsöprő fölénytel érezteti akkor is, amikor ebből a romboló durvaságból semmi haszna nincsen. [...] Az átlagember szerte a földkerekségen dróton rángatható báb, ez áll Amerikára is. A demokrácia a tucatemberből nem hozott ki annyi érzelmi öntudatot, mint ahogy ezt valamikor Thomas Jefferson elképzelte. De a demokrácia az Ortega y Gassetől megfigyelt csöcselékfölénye ellenére sem züllött le annyira mobokráciává, hogy a szellem szeplőtlen hangját megölhette volna. Az a bizonyos kategorikus imperatívus, amely mértékegysége az emberi lelkiismeret kulturális színvonalának, az elmúlt háromszáz esztendő folyamán nemcsak a kivételes gondolkodókban jelentkezett, hanem a hívekben is, akiknek száma sokkal nagyobb, mint ahogy azt az amerikai sekélyes élet torztükrükre feltünteti. Az amerikai humanizmus a meghajszolt értelem tiltakozása mindazzal szemben, ami tulajdonképpen kongó semmi vagy pedig érzelmi anarchia. Benne van Sokrates nyugalma, Descartes bölcséleti ereje; ez rokonszervessé teszi. De sajnos, sok van benne az amerikai szertelenségből is, a puritanizmus meddőségéből, az erkölcsi smokkság kellemetlenségéből, s ha ezek a tulajdonságok felülkerekednek, akkor azt érezzük, mintha a humanizmus fogalmával visszaélés történt volna. Értékelmélete kiterjeszkedik az esztétikára, irodalomra, erkölcsre, életmódra, nevelésre, politikai tevékenységre, nemzetközi és nemzeti problémákra, vallásra, s ha olyan –amerikai humanistákat olvasunk, mint amilyen Irving Babbitt vagy Paul Elmer More, akkor ez a kettőség: a humanizmus helyes értelmezése és fanatikus kihangsúlyozása különösen feltűnővé válik.

Miben állott az amerikai élet formátlansága a háborút követő években? Az irodalom terén: a naturalizmus túltengésében. A szórakozás világában: a bridge és golfjáték és a »night club«-nak mondott mulatók tébolyában. Szerelmi vonatkozásban: a szexualitás olyan felfogásában, mintha az öröm kísérleti nyula lenne. Anyagiakban: a dollár mohó habzsolásában. Társadalmi tekintetben: felelőtlenségben. Még a polgárháborút követő »gilded age« korában sem, mikor az arany gögje olyan embert

is levert a lábáról, mint amilyen Mark Twain volt, még a legnagyobb materialista sikerek idejében sem volt annyi máról-holnapra milliommossá vedlett amerikai, mint a prosperitás korszakában, amikor Harding könnyelműsége és Coolidge fukarsága (az utóbbi programszerű volt) kifelé szuggerálta az ország politikai jellegét. A filozófiában John Dewey erkölcsi világnézetet hangoztató anyagias pragmatizmusa volt az előtérben, s némiképpen George Santayana nemesen felfogott naturalizmusa. Egy Watson nevű amerikai hirdetési író a »behaviorism« mechanisztikus pszichológiájával ajándékozta meg nemzetét, s az amerikai pszichológiai tanárok javarésze ma is ezt az ösztönt és érzést tagi elvet vallja. A lélek Waterloojának nevezhetjük a húszas esztendőök amerikai életét...

Általában a Roosevelt-rendszer politikai és társadalmi légköre olyan, hogy nem igen kedvez a humanista eszmékör elméleti és gyakorlati megtárgyalásának. Ezt a tényt ne annyira Rooseveltnek tudjuk be, akinek műveltségét és emberségességét hangulat-következetlenségeiben sem vonom kétségbe, hanem annak a mindenképpen válságos helyzetnek, amely a Wall Street összeomlása óta az amerikai életet jellemzi. Vérmérséklet tekintetében is Roosevelt feltétlenül közelebb áll Rousseauhoz, mint az amerikai humanisták eszményképeihez. A nagyméretű békeharok, a vérbe torkolló sztrájkok, a Forddal s más gyárosokkal s nagyiparosokkal kapcsolatban hangoztatott fasiszta mozgolódások, a kommunista törekvések, a franciaországi »Front Populaire« amerikai vetületei olyan jelenségek, amelyek a humanizmus amerikai változatának hangsúlyozását akadémiakussá teszik az amerikai humanizmus erkölcsi és metafizikai szótárában.

A tömegben kenyér kell és cirkusz. Ma is, s a múltban is. Az amerikai humanistákban túlteng az értelmi gög: szempillájuk, ha szavuk rendet ajánl, mintha gúnyt takarna. Vagy talán ez az értelem elkerülhetetlen helyzete olyan arénában, ahol farkasordító időben is diadalt arat a jelszó, s a kánikulában is megfagy az esztétikai összhang? Az amerikai humanistáknak elismerés jár azért, hogy a háború utáni esztendőök zűrzavarában a rend szükségességét hangoztatták. Nincs bennük Coriolanus dölyfe, de nincs bennük az igazi humanisták megértése sem. Áldozatai a puritán atavizmusnak. Modern puritánok, akik a leglehetőlenebb csodát akarták megvalósítani; a dermedt erkölcsöt, amely a fegyelem karikatúrája, összeegyeztetni próbálták azzal a fegyelmezett lelki szabadsággal, amelynek koncepcióját átvették a görögöktől és a renaissancetól. Inkább

akaratlanul, mint tudatosan Janus arccal nézték a világot, jóllehet ők maguk az egyenes irányt hangoztatták. Ma már mintha nem is a közeli, hanem a régi múltba tartoznának. Amint említettem, újabban kevés szó esik róluk. Tisztelettel kell adózni nekik, mert a káosz valóságában az értelemmel megalapozott rend valóságát óhajtották: ugyanakkor azonban rászolgáltak a kritikára is, mert amikor a renddel meg akarták hódítani a rendetlenséget, elfelejtették, hogy nincs rend érzelmi egyensúly nélkül, s az emberiségnek nem lehet szolgálatot tenni alaptermészetének mellőzésével.”

Amerika tehát aligha lehet a humanista életideál megvalósításának példája, nagy kérdés, hogy akik ott humanistának nevezik magukat, azok-e (lehetnek-e) valójában, vagy tényleg inkább modern puritánok-e, mint Reményi József jellemezte őket. Kevesebben voltak, mint a magyar humanisták, akik Közép-Európa egységesítésén fáradoztak, ám Babits alighanem joggal nevezte szektának azt a szűk kört, amely nemcsak a humanizmus értékeinek megőrzésén és terjesztésén, hanem új arculatának kimunkálásán is fáradozott. Az *Apolló* is ilyen kör volt, bár újra meg újra kísérletet tett a múlt analógiának szánt feltárására és a szomszéd népek kultúrájának megismertetésére. Közben azonban hosszabb időre kiesett nézőpontjából a társadalom több fontos alkotórétege, s ezek felkarolására csak a *Puszták népe* jelentőségének felismerése után került sor. Ortutay Gyula ismertetője után olyan írások is megjelentek az *Apollóban*, amelyek elméleti vonatkozásban is foglalkoztak a magyar parasztember beszédmódjával és ennek irodalmi megjelenésével (Zolnai Béla: *A néma nemzet*): részben a Szekfű Gyula szerkesztette *Mi a magyar?* témaköréhez, részben a *Minervában* közölt írásokhoz kapcsolódva. A parasztság nevében Veres Péter fejtette ki azt a véleményét, hogy Európa és az európaiság fogalma tisztázatlan. (*Indogermán polgárság és magyar parasztság*): a parasztság és a polgárság egységesülése elképzelhetetlen: „A magyar paraszt és a parasztból lett ipari munkás lényegében nagyvonalú, polgár-ellenes gondolkodású s így cselekvő realista.” S egy másik gondolata: „Ilyen ez a nagyvonalúság, ez a pusztai távlatos látás, ez a dzsingiszkáni lelkeség a mi legbensőbb alaptulajdonságunk, amelyre sok minden ráarakódott ezer év óta, sokunkból ki is irtotta a szolgaság vagy a nyugati polgárosodás, de legjobbainkban s lelkünk legmélyebb rétegeiben még ma is megvan. S az a tragédiánk, hogy itt a szűk Kárpát-medencében sohasem tudott kibontakozni”. A Cs. Szabó László által többször emlegetett latin és a Veres Péter által nyomtatékosított ázsiai

hagyomány feszültsége olyan problémákat vetett föl, amelyek szinte lehetetlenné tették az: egységes közép-európai humanizmus megteremtését. Kodály Zoltán a magyar zene fogalmával kapcsolatosan (*Mi a magyar a zenében?*) „sokak lelki közösségének” szükségességéről írt, arról, hogy a magyarság „egységes jellemképét” sem sikerült még megalkotni, „a nemzeti jelleget különben is, könnyebb művészi alkotásokban megéreztetni, mint elemző szóval megközelíteni.” Az *Apolló* magas színvonalú irodalmi, történelmi, művelődéstörténeti és filozófiai írásai sokszor az „elemző szó” magasiskoláját jelképezik, de a közép-európai humanizmus „jellegét”, hétköznapi megvalósításának módját nem sikerült, talán is sikerülhetett megtalálniuk. Kodály figyelemre méltó megállapítása szerint a magyar népzene ősforrását honfoglaló őseinknél kell keresnünk, de azt is tudjuk, hogy „a honfoglaló magyarság nem volt egységes faji képlet, hanem több annál: magasabb rendű valami. Különböző eredetű, sőt nyelvű népeknek hadi, politikai és kulturális szervezete.” A Kárpát-medence ilyen egységét nem lehetett visszaállítani és az *Apolló* fiataljainak reménye szerint egy új humanizmus szellemisége tompíthatta ellentéteit s megteremthette volna azt a nyitottságot, amely a közös cselekvés elindítója lehetett volna. E törekvésük sikerét nem érhették meg, hiszen a háború történelmi adottságai inkább szembefordították egymással az itt élő kis képeket, s a magyarságon belül sem valósult meg a humanitás eszménye. Akár jelképesek is tekinthetjük, hogy az *Apolló* épp a második világháború első évében szűnt meg, hiszen a szellemi harcot felváltotta a valóságos, s vele feléledt az a végvári mítosz is, amelyről Csabai István írt (*A Végvári Vitéz és a Magyar Humanista*) s végvár, menedék lett a kultúra is:

*Vigyázzatok ma jól, mikor beszéltek
A nyelv ma néktek végső menedéktek,
A nyelv ma tündérvár és katakomba.*

Katakombában pedig, mint tudjuk, őrizni lehet a hitet, de széles körben terjeszteni nehezen.